

Giusep Maria Camenisch 1792-1847

Autor(en): **Gadola, Guglielm**

Objektyp: **Article**

Zeitschrift: **Il glogn : calender dil pievel : annalas per historia, litteratura e cultura romontscha**

Band (Jahr): **5 (1931)**

PDF erstellt am: **30.06.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-881333>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Giusep Maria Camenisch 1792–1847

Da Guglielm Gadola.

„El ei staus in grond benefactor
e menader dil pievel romontsch.“

„Sa tgei po era vegnir bien o da s. Roc?“ Aschia pudess il viandont dumandar, sch'el percuora la val Medel sil bi stradun dil Lucmagn!

In tschancun enasi sur la farria de Platta-Medel stat igl uclaunet de s. Roc (Pardi). Sco sezupadas en lur modestadad e simpladad davos in crest, schaian las casas e clavaus dils paucs puranchels de s. Roc sut il stradun, oragiu en in fop sur il giuven Rein-miez. Dapi l'existenza digl uclaunet han ils habitonts de quel giu pauc contact cul mund sut Platta e sut Luorscha. Cuntents cun lur sort e savend da nuot auter han els adina manau ina veta ruasseivla e solida ed ein aschia mai curdai si, ni enta Medel ni ord Medel.

E tuttina, schebi ch'ils pli paucs ni san ni seregordan, ha ual en quei modest uclaun buca lunsch dalla Puzetta in dils pli meriteivels umens della Surselva giu sia tgina e passentau sia emprema affonza.

Quei fuss stau Giusep Maria Camenisch, fegl de Giachen Librat Meltger de s. Roc e da Maria Catrina Lisabet Weller de Sedrun.

Il Librat Camenisch era in pauper puranchel ded 8—10 cauras ed in tachi, schebi ch'el havess giu bratscha e possa de traficar e manaschar cugl entir muagl dils de s. Roc. Essend che sia truscha era buc adequata a sias forzas, eis ei de capir, ch'il Librat veva bia temps danvons. Mo quei custeivel temps vegneva buca mazzaus cun far pipas. El trieva a nez la buna peda cun traversar cuolms e vals suenter camutschs e bein enqual bucc ha stuii schar la pial — e quei da tut temps digl onn. Aschia capitesch'ei era ina ga ch'el sieta in bellezza camutsch sil Muraun e vegnend a casa fa el aunc a Curaglia ina viseta al sur caplon. Tier quella caschun vul ei, ch'il sur caplon era buc a casa ed aschia ha la viseta plitost valiu per la fumitgasa dil sur Weller, ch'era ina gronda e biala matta sils megliers onns e cun ina colur sco latg e vin.¹⁾

De capir sch'il catschadur de s. Roc, in um giuven plein forza e razza montagnarda lai plascher la biala tuatschina e ch'el nezegia la caschun della assenza dil sur frar della matta cun exprimer sia affecziun per la biala Maria

¹⁾ Fontaunas e litteratura per questa lavur: L'entira schurnalistica romontscha naven da 1836—1850; pliras notizias de P. B. Berther; Ina partida manuscrets de sur Camenisch sez; register dils abonents digl „Amitg della Religiun e della Patria“: Testament de sur Camenisch ect. ect., sco era la reha tradiziun populara sur quei meriteivel benefactor de siu pievel.

Catrina. Basta, ils dus ventireivels miran ualti profund in l'auter els ègls e la fin finala constat ei, ch'els tschappan gronda affecziun in per l'auter. Sco enzenna de benevulientscha lai il Librat alla cara miez dil camutsch, ch'el veva sitau sil Muraun. E quella buca tuppa, envida en il Librat a gentar sin dumengia.

Lezza dumengia davos meisa ei il misteri lu vegnius offniaus al sur frar, Pieder Fidel Weller, che fuss bunamein sestrunglaus vid ina buccadetta calun camutsch enaquella che la Catrina ha detg co ei stetti cun els dus, sch'ella vess buca dabot purschiu vi ina scadiola aua freida che lavi giuden quella greva buccada.

Il sur frar era da quei buca incantaus pli ch'intont, essend el sin precint de piarder sia cara sora e fumitgasa. Mo tgei ha el vuliu far, vesend ch'ei gidava pauc sesprunar e ch'il Librat era per gl'auter in giuven saun ed endretg? — dar la benedicziun ed approbar las intenziuns dils dus spus!

Quei ei era daventau aschia e dus onns sisu, ils 10 de fenadur 1792 han ins battiau a Platta igl emprem naschiu dil Librat Camenisch de s. Roc, cul num Giusep Maria. Mo tgi havess lu era sminau, ch'ei dess in tal um ord il Sep Maria della tuatschina de s. Roc?

L'emprema affonza de nies Sep Maria ei buca stada differenta a quella dils auters buozs de s. Roc. Sco ch'el ha pudiu trer la comba ha el stuiu gidar ad enzardar e mulscher cauras. Gl'onn dils franzos er'el schon caver de s. Roc, e mava di per di frestgamein silla Puzetta. Quei di ch'ils franzos ein vegni sul Lucmagn eis el buca vegnius cullas cauras a s. Roc per tema che quels ladergnagls savessan ira cun ellas. El ha mulschiu quellas silla Puzetta e mes ora il latg en in per curtès dell'alp. Ils puranchels de s. Roc eran stai schi cuntents culla prudientscha de lur pign caver, ch'els han dau quei mignuc ad el. Suenter quei mussament de capacitat havessen ils vischins de Pardi adina pladiu caver il Sep Maria!

Sin ses turs sco caver si pils cuolms della Puzetta entuorn e pellas Tuors della Val Cristallina, entupav'el beinenqualga P. Placi a Spescha, il grond scrutatur dils cuolms grischuns. Survitscheivels sco'l era, purtava el savens il sacados dil pader e quel raquintava ad el persuentar sur dils gronds misteris della natira ed ord la historia della patria e dil mund e sur dalla bia meglia sort sociala ed economia dils habitonts entuorn il lag de Turitg, nua ch'ils purs gudognien era gl'unviern il paun de mintga di cun teisser seida e mangola e vegnien aschia tier enzatgei, fertont ch'ils nos maglien vi gl'unviern il gudogn della stad e brassien caultschas enstagl teisser e surcuser.

Quels interessants raschienis cul pader, ch'era 100 onns odavon a tut ils studiai e perderts della Surselva, han svegliau egl intelligent caver de s. Roc il tschaffen de prestar in di enzatgei per il general beinstar dil pievel romontsch. Dis en e dis ora, mond suenter las cauras studiava el suenter sin tgei moda e maniera el savessi daventar il pli nizeivels alla paupra popula-ziun montagnarda.

In di schabegia ei puspei, ch'el fa in tur cun pader Placi sil Scopi. Arrivai sigl ault, nua ch'ins po ver ils spitgs dils biars cuolms grischuns, confidescha il caverer de s. Roc ses plans al perdert pader de Mustér. Quel ei tut incantaus cullas ideas, ch'eran carschidas aschi bein e solid el tgau dil pign caverer e cusseglia a quel, ch'il meglier vegni el a saver verificar quels plans, sch'el studegi teologia, essend ch'il pievel audi pli bugen d'in spiritual novas ideas e novas doctrinas, che dad in secular. El dueigi mo mai emblidar ch'el sappi ver in di tut enta maun: influenza direcziun e pussonza — mo vuler. „Sco quei che ti regias e diregias las cauras, aschia sas ti, sche ti vul, reger e direger in di il pievel, mo esser prudents e perseveronts, — gliez ei quei che munta.“

Quels plaids dil pader han schau negin ruaus al Sep Maria, entochen ch'igl augsegner, ch'era da lezzas uras caplon a Selva ha buca lubiu ad el de studiar. Da quei temps, circa entuorn 1803, ei la famiglia Camenisch-Weller setratga a Sedrun.

Cun tgei premura mava ussa il Sep Maria mintga suentermiezdi tier il sur plevon de Sedrun per schar instruir quel ellas reglas ed els misteris dil lungatg latin. Havend el suenter 3—4 onns fatg buna encunaschientscha cun Cicero, Ovid e Tacitus e madirs avunda pil studi della teologia, ha il segner farrer ed igl augsegner de Selva anflau per bien de tarmetter igl intelligent giuven o Dillingen a scola tier ils gesuits.

Il bab dil Sep Maria havess zuar viu pli bugen, ch'il grond vess fatg il pur e schau far peiver il studi, mo la mumma ed il Sep eran d'in auter meini; cunzun la mumma era scaldada pils plans de siu „buéb“ e veseva savens en ses siemis co il Sep celebrava sigl altar e fageva priedi. Il siemi della mumma ei secomplenius mo senza ch'ella hagi giu la ventira de ver realmein siu carezau fegl sigl altar, essend gia morta entuorn 1805. Suenter 3 onns de serius studi teologic: tiella quala occupaziun el ha buca mo studiau la dogmatica, la morala e las ovras dils ss. Paders, sundern era la miseria sociala dil cumin pievel, sco era las ideas politicas dils menaders de quei temps ed ils grondius progress della tecnica, eis'el turnaus anavos ella patria plein fiug ed ideal de luvrar pil pauper pievel montagnard ed ha celebrau cheu sia emprema s. Messa per Nadal 1815 enamiez ils ses e siu pievel romontsch.

Il plan ed intent de sia veta ei staus dalla biala entschatta enneu: la cultivaziun dil pievel spirtal ed economicamein!

En tut ils treis loghens ch'el ha silsuenter operau, ha el mai emblidau ils plaids de pader Placi a Spescha. — Nua ch'el ha operau, ils emprems 3 onns suenter esser ordinaus ei buc enconuschent, mo nus supoin ch'igl intelligent e luvrus teolog hagi visitau enzanua ina scola aulta, nua ch'el ha oravontutfatg bunas experiencias ed enconuschienschas cun questiuns socialas. —

Suenter quels treis onns de recrut, tuorn'el ella tiara per entscheiver sia gronda e meriteivla lavur. Gl'emprem ha el operau a Curaglia sco caplon

da 1817—1822, lu sco caplon de Sedrun*) 1822—1832 e la finala sco plevon de Surrein-Sumvitg.

Sco spiritual sedi ei, ch'el eri in um intact, de bien exempel ed aunc meglier cor. Sias qualitäts de character eran de tala maniera, ch'il cumin pievel carezava el sco in bien bab. Ina qualitat vegn aunc ozildi ludada e quei era sia excellenta bunamein raffinada moda maniera de perschuer e prender en il pievel. Sco fin psicolog dil pievel havessi el perfin capiu d'agitar ina entira populaziun e vegnir cun agid de quella tgei che plascheva. Mo questa preciosa capacitat ha el, sco nus vegnin aunc a ver, adina duvrau mo per contonscher il bien dil proxim, della vischnaunca e cumin. Aschia capin nus sch'ei vegn raquintau, che sia pleiv seigi stada onns ed onns exemplarica, e che quella hagi giu ina gronda influenza sil contuorn. El capeva de prender in e scadin. Per el eran ils carstgauns buca tuts tuttina, ed el tractava era perquei buc in soli sco lauter e sia metoda ha adina secomprovau stupent. Da quei dattan ses gronds success clara perdetga. Ei glei perquei buca de sesmervigliar, sch'il pievel veva plaid e cussegl cun el, buca mo en fatgs dell'olma, sundern era en fatgs della veta pratica, economa e sociala.

Ultra de sias stupentas qualitäts sco spiritual ei sur Camenisch staus in oreifer oratur. Sias sentenzas cursavan aunc onns ed onns suenter sia mort. — „Ina oraziun senza devoziun ei ina stgella senza batagl.“ — „In bi meil, ch'ei dadens marschs,„ ect. El haveva dasperas ina ferma e biala vusch aschia ch'ei gl'ei daventau proverbii: „Ina vusch ferma sco sur Camenisch vegl.“ Selegron dalla gronda confidanza ch'il pievel demusava ad el, ha sur Camenisch cun gronda prudentscha nezegiau quei punct per bien dil pievel sez.

1. Igl architect e baghiader de casas

Savend sur Camenisch bein avunda, ch'ei dependi fetg bia ella veta dil carstgaun dal habitar ed in summa dallas bunas e commodeivlas habitaziuns, ha el gia alla bial'entschatta de sia pastoraziun fatg attents ses vischins sil confort d'ina sauna ed emperneivla habitaziun. Contas gadas ha el tenu avon ad els ils gronds avantatgs della schubradad en casa e cunzun della schubradad en stiva e cuschina. Perquei ha el gia a Curaglia ed a Sedrun declarau l'uiarra al sistem de tener en stiva sut pegn'en las clutschieras. Era ils purschals, che vevan da quei temps savens il privilegi de passentar enzatgei jamnas en stiva caulda denter la gliud, essend „ch'ei havessan stuiu schelar on nuegl“, ha el cun tener la dira pudiu bandischar ord quella.

Udeva el ch'enzatgi hagi el senn de baghiar casa sch'era el cuninagada sisu e s'intressava co quella dueigi vegnir construida, essend ch'el giavischava,

*)1821. Dec. 16. — R. D. Joseph Mr. Camenisch als Kaplan von Sedrun gewählt; dieser nimmt die Wahl an und will, sobald er hergestellt sein werde, dass er Messe lesen könne (er hatte einen Armbruch erlitten) das Beneficium beziehen. Camenisch hatte bedingungsweise die Pfarrei Neukirch angenommen; zog aber vor nach Tavetsch zu kommen (Archiv episcopal. Cuera.)

ch'ei duessi buca vegnir baghiau pli casas cun indrez malpratic e malsaun, sco ei deva veramein talas da gliez temps. Gie, el ha en bia cass sez sepor-schiu de far il plan e baghiar, per cheutras saver manar en in niev stil de casa purila, che corrispundi meglier al habitar sco tal.

Aschia savein nus positiv de duas casas, ch'el ha baghiau a Sedrun e ch'ei partidas en stupent. Schon igl exteriur croda en égl: quellas casas ein pli ladas e pli aultas, che las autras. Sinaquei che la neiv resti buca sin tetg entochen la permavera ed engravieschi supias e tetgals, ha el construü in tetg pli spuretg e de schlondas pintgas aschia che la neiv leischna giu daver-tier ch'ei dat bischas ni nevadas. Il zuler de quellas casas ei pli stretgs e pren si pli pauc plaz, che tier las autras: persunter ein ils locals principals la stiva e las combras de durmir bia pli spaziusas che tier las ordinarias casas de purs. Quellas stanzas ein era pli aultas e quei ch'ei per lunsch ora il pli pratic e saun: las stanzas sco la stiva ed ils stebelis han pli aultas e pli bia finiastras, aschia che per ex. la stiva daventa bia pli clara e sulegli-iva e consequentamein era bia pli sauna, che las casas veglias cun lur fetg bassas stivas, cun paucas e pintgas finiastras sco orvas. Las combras de carn ein sapientivamein tschentadas dal maun dell'aura sut.

Aschia ha sur Camenisch cun siu niev stil eregiu emperneivlas casas pigl égl e bia pli emperneivlas e praticas per habitar. — Era a Curaglia havein nus fastisau quei stil vid plirs baghetgs e nus essan persquadi, che d'intercurir anflass'ins aunc en auters vitgs della Surselva l'influenza de siu niev sistem d'ereger novs edifecis pli pratis e higienis, che quei ch'ei era il cass avon 1800. — Ualti carteivel patertgava el schon a Curaglia e Sedrun vid in'industria de casa e perquei ils locals pli spazius e pli clars?

Vev'el inagada interpriu ina caussa sche stuev'ei ira speditiv ed energeticamein vinavon. Aschia legin nus ord ina spezia de diari, ch'el ha manau in tempset a Surrein, che cura ch'el seigi vegnius leu sin parvenda, sch'exis-tev'ei ina casa pervenda malenuorden. Ins hagi fatg ad el la proposiziun de cuntschar si ella empau. Mo el ha saviu persquader aschi bein ils vischins de Surrein, ch'ina nova seigi ner basegns, ch'els han ual leu scarpau giu la veglia e mess en sia disposiziun 40 umens, ils quals el ha partiu giu en 4 rods e termess egl uaul per lenna de baghiar.

En in'jamna de lavur cumina ei la lenna stada sil plaz de baghiar, e treis meins suenter ei sur Camenisch gia intraus ella nova casa pervenda, baghiada suenter siu plan e gust e che sepresenta aunc oz sco stupenta casa. Culla medema energia eis el ius vid l'erecziun d'ina casa de scola per Surrein-Sumvitg. Ils 12 de december 1841 eis el comparius avon la radunonza dils vischins e dirigiü la radunonza tiel conclus de baghiar immediat ina casa de scola. L'otra damaun ein ils umens gia parti egl uaul cun segir e zapin per la lenna necessaria.

Nus vesein mo ord quels dus exempels, che sur Camenisch era ora-von tut in um iniziativa, in um dell'ovra.

Encunaschend ed apreziend el meglier che tut ses confrars e contemporans la gronda influenza della pressa per la cultivaziun dil pievel, ha el era sedau tutta pussevla breigia, entochen ch'el ha giu ensemen las finanzas per ereger ina stampa romontscha.

2. Igl um della pressa

Entras sia experienza ed entras il contact personal cul pievel de Medel e Tujetsch ha il svegliu e per siu temps, prudent e modern spiritual cuninaga viu en, ch'ei seschassi far bia cul pievel muntagnard; mo prender a mauns ils vers miets per contonscher la pli gronda influenza pussevla. Ed encunaschent el profundamein l'impurtonza immensa della pressa ha el buca spargnau breigia e daners de sez ereger ina stampa per benefeci della cultivaziun religiosa e sociala dil pievel romontsch.

Ord quei motiv cumpra sur Camenisch ils 31 de mars 1837 la stampa de sgr. Simeon Benedict de Cuera per la summa de flurins 700. — Mistral Chr. Venzin de Rueras-Tujetsch ei staus buns persunter a sgr. Simeon Benedict. Ariguard quella caussa ha ei giu dau ina difficultad, denton senza gronda muntada, ch'ei vegnida regulada dal lud. Magistrat dil Cumin ils 22 de nov. 1837. Procuratur de Simeon Benedict ei mistral Seeli staus: sco procuratur de mistral Chr. Venzin ha Landrechter Latour funzionau. (Pareglia cheutier era il „Protocoll de Cumin della Cadi“ de quei onn!) Igl emprem in temps ei la stampa stada drizad'en ella casa-pervenda, mo encunter la fin sesanflava ella en casa davos la baselgia, dapresent casa de scolast Gion Antoni Schmet-Candinas.*

Ils 11 d'avrel 1837 annunziescha „Il Grischun Romonsch“ gasetta latuorica, ch'era aunc da gliez temps pli catolica che liberala la vegnida della stampa en Surselva. Ord il lungatg e tagl de quei artechel savein nus prender, ch'ei glei stau in amitg de sur Camenisch (il pli carteivel sur Riedi!), che ha scret quel. Da gliez temps colaboravan quels dus aunc savens al „Grischun Romontsch“. (Giu sut vegnin nus aunc a plidar sur quei!)

Essend che quei artechel semanifestescha sco in stupent programm della nova stamparia, sch'ei nus suondar el cheu cun entginas midadas d'ortografia: „A nos lecturs ed amitgs dil lungatg romontsch dein nus novas, ch'in particular a Surrein-Sumvitg hagi acquistau ina stampa cun letteras romontschas, la quala ei gia arrivada avon 15 dis el menzionau liug de sia destinaziun, nua ell'entscheiva ad operar cun stampar la continuaziun dil grond cudisch de legendas, suenter il qual nus lein haver speranza, che questa stampa ensemblamein cun siu habel, liberal proprietari vegni era tras auters cudischs d'ina vard a dar al lungatg in'existenza empau pli biala ed intresanta e da l'autra vard a gidar ragischar ora l'ingnoranza ed ils pregiudecis

*)Anno 1846 ha lu sur Camenisch vendiu sia stampa a Holdenried, fetg probabel siu stampadur, per la cagna de 500 frs. — Holdenried ei setratgs a Cuera, nua ch'el ei maridaus bein e fatg bunas fatschentas cun sia stampa. Anno 1857 va la stampa de Holdenried vi els mauns de prof. Pl. Condrau, che translochescha quella a Mustér.

de biars de nos compatriots, cun leu speras semnar e cultivar tuttas bunas ideas christianeivlas, humanas, repuplicanas e nizeivlas. Per quella fin spigein nus a vegnend, che la nova stampa vegni oravon tut a manar nus en tiara sontga e leu far enconuscher nus sin ina dueivla moda ils pli essenzials misteris e las pli necessarias causas pil carstgaun fideivel . . . Suenter da quei sperein nus, che la medema stampa vegni a schar ver nus la historia de nossa cara patria: ch'ella vegni a manar anavos nus entochen tier il temps dellas praulas e mussar a nus tuts ils pli gronds muments de nossa historia. . . . Era vegn questa stampa sco nus havein speranza a far enconuscher nus las pli prigulusas pissiuns ed ils causals, che pon manar neutier la ruina de nossa patria, sco era las pli necessarias vertids dallas qualas nies beinstar general dependa. Finalmein augurein nus, che la menzionada stampa vegni gidar a rumper naven la scorsa e sgarrar naven il petsch de tonts tschocs ed ignorants, sinaquei che quels vesien era tgei che mund ei, ch'els tralascien pregiudezis, tras ils quals els ein ligiai sco sclavs vid lur cadeinas; ch'els enconuschien lur situaziun presenta cun tut ses defects e sias munconzas, sco era ils miets per amegliurar quella; numnadamein ch'els emprendien d'enconuscher tgei che fa il pli basegns per promover igl entir beinstar, schi bein per scadin particular sco dall'entira patria. — Aschia satisfa la numnada stampa a sia clamada.“

Inagada che la stampa ei stada drizad'en, ha sur Camenisch buca schau far ruina las letteras. Cun ina energia e productivitat exemplarica ha el semess en a stampar ovras religiusas, instructivas e socialas en survetsch della vera cultivaziun dil pievel.

Per perschuer nos lecturs da quellas vards e per dar in'idea de sia grondiusa missiun sco puplicist ed editur, schein nus suandar cheu las ovras a nus encunaschentas, ch'ei vegnidas stampadas da sur G. M. Camenisch a Surrein:

- 1) 1837. Maniera de far la via della crusch. Surrein-Sumvitg. (31 pag. 60)
- 2) 1837. La trost dil giest, e la sgerschur dil pucont. Scret ensemen de sur Gion Ev. Riedi, farrer a Ladir, cun autras bialas oratiuns vegnius stampaus entras sur G. M. Camenisch, farrer a Surrhein. Stampaus a Surrhein-Sumvitg. (1 fegl Register. V + 191 pag. 60)
- 3) 1837. (Chr. v. Schmid) Historia dil grov Heinrich de Eichenfels. (Per la scola!) Translatada d'in amitg della giuventetgna. Surrhein-Somvitg. (48 pag 4° = mes'octav).
- 4) 1837. Cuortas devoziuns per pitschens affons. Rinnadas e componidas tras Jacob Fr. Gieriet. Surrhein-Somvitg. (Frontispiz, fegl dil tetel, prefaziun in fegl e 99 pag.)
- 5) 1838. La Vita de S. Plazi Martir, e Soing Sigisbert, Avat e Confessur. „Preziusa ei la mort dils soings avon la fatscha de Diu.“ Stamparia de Surrhein-Somvitg. (Cun tetel e tut 20 pag.: Ord il cudisch de legendas de P. Zacarias da Salo „Helvetia sancta. A. Salo.“)

Giusep Mr. Camenisch, plevon de Surrein
Naschius 1792, Spiritual 1815.

- 6) 1838. La Vita de soing Antoni de Padua, Confessur, e de Modest. S. Vitus e S. Crescentia Martirs. „Char fideivel pren mira e viva suenter il exempel, che vegn cau a ti mussaus.“ Stamparia de Surrhein-Somvitg. 1838. (Broschura de 24 pag. ord: „Villegas Ribaden.“)
- 7) 1838—39. Igl Amitg della Religiun e della Patria. Surrhein-Somvitg. (Gas. conservativ-catolica. Compara dagli empren de schaner 1838 — ils 31 de december 1839. Fundatur: Sur G. M. Camenisch. Redacturs: sur Camenisch, Sur G. Riedi e Sur Casanova. En tut 107 numeras e 732 paginas cun 4 paginas „Prospect“ vitier.)
- 8) 1839. Legendari. Matg, Zercladur, Fenadur, August. Segunda part. Surrhein-Somvitg. (In feigl cul tetel, 402 paginas, register IV. pag.) N. B. Quei ei la continuaziun dil cudisch de legendas, dal qual l'emprema part ei comparida a Nossadunaun 1830 entras Christian Wenzin de Tujetsch.
- 9) 1839. Cuorta doctrina Christiana catholica cun zacconts mussamens per affons davart prender penetienza e pervergiar. Surrhein-Somvitg. (31 pag. pign 40.)
- 10) 1840. Entruidament tier l'amegliaziun della economia d'uuals Grischuns. Luvrau e dau ora sin insinuaziun della regenza cantonala. Surrhein-Somvitg. (Scret da G. Maria Camenisch sez. 104 pag. VIII pag, introducziun, dapli 4 fepls maletgs e desegns.)
- 11) 1840. Nova Gasetta Romontscha. Surrhein-Somvitg. (Gas. moderau-liberala. Compara dals 6 de schaner 1840 — ils 28 de fenadur 1841. Redacturs e protecturs: ils medems dil „Grischun Romontsch“. Landrichter Luis Vieli e G. Caduff. En tut 312 pag. grond 40.)
- 12) 1841. Igl Amitg dil Pievel (I) Surrhein-Somvitg. (Gas. moderau-liberala Compara naven dals 12 de fenadur 1841 — ils 13 de december 1841. Redacturs: ils medems della „Nova Gas. Romontscha“ En tut 104 pag. grond 40.)
- 13) 1841. Uffeci de nossa Dunna. Surrhein-Somvitg. (Fegl dil tetel, Avis in feigl, 388 pag. register 2 fepls 60)
- 14) 1842. Testamen dell'olma. Procuraus la tiarza gada alla stampa entras sur Giusep M. Camenisch. Surrhein-Somvitg. (392 pag. reg. 7 fepls. 120)
- 15) 1843. Quater Cudischs De Suondar Christus. Dil Venerabel Thomas a Kempis. Denovamein promovì alla Stampa entras: Joseph Maria Camenisch, Pfarrer a Surrhein. Stampaus à Surrhein-Somvitg. (Stampaus tras siu stampadur J. B. Pfund. Tetel, in feigl, dedicaziun e prefaziun 4 fepls e 434 pag.)
- 19) 1845. Legendari. Sept., Oct., Nov., Dec. Tiarza part. (Fegl dil tetel, II. register. 355 pag.)
- 17) 1846. Devotiuns en special tier il sanctissim Cor de Jesus e Maria cun

biaras autras oraziuns per cristianeivel e soing morir. Portau ensemen e promoviu alla stampa d'in spiritual della Cadi. (Da sur G. M. Camenisch sez! Stampau a Surrhein-Somvitg. Tetel in feigl, Dedicaziun, A quel che legia e register XVI pag. text 385 pag.)

Tuttavia intressants ei il factum, che sur Camenisch ha translocau per dus onns denteren sia stampa a Mustér. El haveva survegniu de stampar caussas officialas dil cantun e per haver pli cummadeivel culla posta e correctura, ha el translocau sia stampa da Surrein a Mustér, nua ch'ella ei restada circa 2 onns (1842 e 1843). In temps ei quella stada en claustra, silsuenter giu vitg en casa dils Andreolis.

Da cheu dariv'ei che nus anflein ord quels onns caussas stampadas a Mustér, schegie ch'ei existeva leu atgnamein negina stampa stabla. Da nies saver eis ei vegniu stampau leu sequentas ovras:

- 18) 1842. Supplements tier la collecta officiala de leschas per il cantun foederal Grischun. Emprem libel supplementar. Musteer 1842. VII+142 pp.
- 19) 1843. Collecta officiala foederala per il cantun Grischun. Emprem tom. Musteer 1843. XV+419 pp.
- 20) 1843. Il cudisch de s. Joseph. Quei ei devotiuns per reverir ed honorar s. Joseph sco particular patron de bein morir. Musteer. 165 pag.

Pia buca meins che 20 differentas ovras, denter las qualas pliras ein fetg voluminusas; en tut circa 5000 paginas! Bein ina grondiusa lavur de stampa per da quei temps ed egl intervall de mo 9 onns!

Mo aunc pli meriteivla sepresenta questa lavur, sche nus savein, che sur Camenisch ha tschaffau si e manau atras sia missiun della pressa, schubramein ord motivs della cultivaziun dil pievel e buca sco fontauna de daners e finanzas.

La gronda part della litteratura stampada a Surrein ei de natira religiusa e sepresenta a nos églis sco ina davosa splendor della litteratura e cultura baroca dil 17 avel tschentaner. Per quella eis el sefatgs zun meriteivels cun promover alla stampa la secunda e tierza part dil legendari, che vegn aunc oz tenius en honor ella pintga biblioteca dil pur sursilvan e ch'ei ina megliorada e per part dal tutfatg nova ediziun dil cudisch de legendas de P. Zaccarias de Salò (1685—87.)

El ha era sez priu part della litteratura religiusa cun publicar danovamein ils „Quater cudischs de suondar Christus“ (I. ed. 1716). Tier questa secunda ediziun ei bunamein tut sia lavur, essend ch'el ha translatau danovamein gronds tocs. Sur Camenisch scriva in bien romontsch ed ha in stil clar ed entelgeivel. La translaziun de quest prezius cudisch savein nus comparegliar il meglier culla tudestga de uestg Sailer.

Da sia pleva darivan era aunc il cudisch dil „Sontgissim Cor de Jesus e Maria,“ e la gronda part dil „Testamen dell'olma.“

Senza negina schalusadad, anzi, cun grond plascher e spért iniziativ ha el era promoviu las ovras de ses confrars alla stampa e propagau quellas denter il pievel, prendend era cheu adina en égl mo il beinstar religios e spirtal dil pievel romontsch.

Sco scaldau promotur della scola populara e sco econom nazional ha el era giu quita per litteratura de tala natira, che ha giu in'influenza senza paregl, sco nus vegnin aunc a ver quei cheu sut.

3. Il propugnatur dellas scolas ruralas.

El cuort necrolog sur la mort de G. M. Camenisch, compariu en nr. 38 dil „Romontsch“ ils 17 de settember 1847 sedi ei da quellas varts: „Spezialmein eis el sefatgs meriteivels per las scolas ruralas; paucs, ne forza buc in spirtual ha il cantun de mussar si, ch'hagien fatg ton per las scolas sco el.“

Quels paucs plaids han cudizau nus d'intercurir pli intensiv la caussa e nus essen vegni tier legreivels resultads. — Sco nus havein viu sisu ei Camenisch en quei grau oravon tut staus zun meriteivels entras igl exempel e buns exempels tillan! L'emprema interpresa da quellas vards ei stau la casa nova de scola, ch'el ha baghiau a Surrein. Sco il preziau lectur po forza saver, existevan da lezzas uras fetg paucas casas de scola; l'instrucziun vegneva dada els bia loghens en ina pli gronda stanza d'ina casa privata. Tgei malempeneivladads ed incommoditads ch'in tal indrez veva po in e scadin simaginar! En tals cass er'ei buca de sesmervigliar ch'ei steva malissim culla disciplina e culla hygien en scola. Per far fin inagada per adina a quels gronds mancos ha sur Camenisch promoviu cun ina premura exemplarica igl ereger casas de scola. Entras siu exempel culla vischnaunca de Surrein ed havend plaid e cussegl cun amitgs, spirtuals e seculars ha el prestau ina lavur d'eminenta valeta sociala. Igl emprem han ils Tujetschins suandau siu cussegl ed eregiu pliras casas de scola.

Enstagl far fa si mats e mattauns veglias e glied senza descendenza lur rauba a baselgias, ha el adina tenu tier, de far fa si per las scolas ruralas. Dapli ha el fatg midar enqual usit tier nozzas en ina taglia indirecta per il fondo de scola e quei sapientivamein da cass tier cass suenter la facultad dils dus giuvens consorts. Quei stupent sistem ei, sco nus havein viu persequitond quella caussa ella schurnalistica romontscha ord quei temps, vegnius instradaus ella gronda part dellas vischnauncas della Part sura.

Havend tschentau quest emprem e nunevitabel fundament pil progress e per la svilupaziun dellas scolas ruralas, ha el baghiau vinavon e zuar vid il ver spért de quella.

Ina buna ni ina schliata scola dependa en emprema lingia dal scolast, perquei che lez ei l'olma della scola! Prendend sur Camenisch quei en égl, ha el oravontut animau oralmein ed en scret giuvens talentai tier il studi de scolast ed ei glei factum historic, ch'el ha termess plirs de quels sin agen cuost a Mustér ella scola cantonala catolica. Buca per nuot vegnev'el numnaus

“il bab dils students“. Cun trer suenter mussaders studiai e scolai per quei intent, ha el indirectamein giu gronda influenza encunter il sistem vegl, che consisteva enten surdar la missiun de „schulmeister“ ad in meins tup ch’ils auters, per la bagatella de 20—30 flurins ad onn. Secapescha che quella scola era ultra dils buns scolasts mo facultativa ed il frequentar quella, dependeva totalmein alla buna ni schliata luna dils scolars.

Era encunter la davosa schliata disa ha el entschiet il combat cun sesruar de manar en e declarar da vischnaunca ano la scola rurala per obligatoria. Da quellas vards ha el giu ella vischuaunca de Sumvitg in tal success, che lur scolas eran lunsch entuorn encunaschentas per las „meglieras della entira Cadi“.

Mo savend ch’il spért della scola sco tala dependi buca tut mo dil scolast, sundern era dals cudischs de scola, ha el en siu grond quitau per la vera educaziun spirtala dil pievel, procurau per ina partida bunas scartiras de scola. Nus lessan far attents cheu mo sillas brochuras: La veta de s. Placi, la veta de s. Modest, historia dil grov Heinrich d’Eichenfels ect. ch’el sez ha stampau per diever della scola, sco cudischs de lectura.

Secapescha ei sur Camenisch era staus commember, gie, il pli impurtont e per temps schizun menader della „Societad per meglieras scolas catolicas“, fundada 1832. Ses gronds merets per quella flurenta societad de scola sa igl intressent persecuitar il meglier, sch’el studegia la „Relaziun sur igl operar della societad catholica per meglieras scolas ent’il cantun Grischn. Cuera 1835“.

In grond amitg e propugnatur dellas scolas ruralas sco el era, ha el mai schau sut de luvrar pil progress de quellas entras la vusch dellas empremas gasettas romontschas. Aschia havein nus giu la gronda satisfacziun, de traplar il nunstunclentus promotur della vera cultivaziun dil pievel gia el „Grischn Romontsch“ d’anno 36, propagond cun grond anim il ver spért della scola populara. Era en sia atgna gasetta „Amitg della Religiun e della Patria“, continuescha el en quei senn, scarvend leu ses profunds artechels „Davard scolas.“

En tut siu operar puplicistic per il progress dil scolaesser, predominescha l’idea ed il ferm principi, che la scola dueigi esser oravon tut il liug de vera instrucziun religiosa ed educativa. Cheu dueigien en emprema lingia cor e character vegnir cultivai e nobilissai, mo senza che quei daventi sin cuost dell’instrucziun el leger, scriver e far quen. Che sur Camenisch scriveva quels fetg instructivs artechels buca mo per gidar ad emplenir la gasetta, capin nus fetg bein, sche nus savein ch’el operava il pli intensiv el senn catolic e quei gest el temps, nua ch’ideas pli liberalas en fatgs de scola triumfavon.

En quei viv combat per il ver spért religios dellas scolas ruralas, sco era per las scolas pli aultas ei sur Camenisch beinduras passaus ord la defensiva ella detscharta offensiva ed ha cheutras capeivlamein inquietau enqualgadas nossa regenza grischna, essend che lezza veva pli u meins fatg amizezia

cul spért liberal-progressiv dil temps e susteneva las tendenzas de quel era en fatgs de scola. Cheu eis ei buca de sesmervigliar, che sur Camenisch veva sco spiritual quitau de tener naven quei spért dalla Part sura. Per far quei se-surveva el da tuttas caschuns e questiuns actualas. Aschia ha el per ex. en in stupent concept ariguard las ideas de Strauss (Mira: Nr. 17 e 18 digl „Amitg della Religiun e della Patria“ 1838) era tratg neuden e mussau las nauschas consequenzas dil Straussianismus per las scolas pli aultas e l'educaziun. Ils signurs de Cuera creian che sur Camenisch vegli entras quels artechels attacar indirectamein la scola cantonala catolica a Mustér, che haveva engaschau enzaconts professers, ils quals fagevan cumpatg certas concessiuns al spért modern e perquei semischeida la regenza tras Al. de Latour en quella caussa e fa de saver al cumin della Cadi, tgei consequenzas ch'ina tala politica e puplicistica savessi haver per la scola cantonala catolica. Ord quest motiv scriva A. de Latour, igl um che manava la barca de quei temps en nies cantun, ina fetg intressanta brev a mistral regent Sep Bistgaun Sialm de Segnes per mauns dil cumin.

Essent che quei document ei fetg intressants ed instructivs da vart la historia della scola, sche prendein nus la libertad de publicar quel cheu entirs ed entratgs:

„Aultissim Sgr. Mistral,

Jeu prendel cheutras la libertad de far Els atents sin ina circumstanzia, la quala certamein lur entira atenziun meretta, e per nies cumin dallas pli schliattas consequenzas po esser. Jeu pos bein dür, che jeu schiliog ariguard la libera stampa ord maxima a nagin less passar memia da tier da quellas vards, per la quala raschun jeu era numnadamein encunter quei feigl puplic, che comparescha en nies cumin, adinna hai observau la pli gronda toleranza, et eung igl onn vergau en il cuseigl ping adina sundel staus quel, il qual sulets hai susteniu ils dretgs della libera stampa era encunter la sura numnada gasetta; mo finalmein survargen las obligaziuns ed il patriotismus, il qual jeu portel encunter miu cumin, tuts auters riguards.

Schon diferentas gadas mo principalmein en ils dus davos Nr. digl Amitg etc. 17 e 18 legiel jeu in concept ariguard Strauss, il qual ei buc drizzaus encunter Strauss — mo bein encunter nossa scola a Mustér, la quala, lega ins igl entir concept en sia conecziun, en quel sin ina moda vegn attaccada sco ad in bien burgeis della Cadi, al qual la scola e cun quella il beinstar de nies cumin schei a petz, tuttaviasa buc esser indiferenta. Jeu vi dür ad Els la raschun principalmein pertgei: Sco ad Els schon enconiscent, ei la veglia de noss Sgrs. cheu Cuera, mai stada gronda per mantener la scola leu, nua ella presentamein ei, et aunc ussa semuossa ina certa schalusia de quellas vards, la quala sa buc vegnir suprimida. Suenter da quei che diferents Sgrs. aber han sepersuadiu ord la sura mentionada gasetta, che la scola or dal miez dil cumin sin ina moda buc mo per el nuscheivla, sunder era per il cuseigl de scola, sco era buc meinz la venerabla claustra ofensibla

vegni hostilisada, aschia ch'ins pudess bunameing crer, che nies cuseigl de scola, havess schentau en ina scola de spür professers Strausianers e che semiglions professers dalla Claustra de nies Cumin vegnien susteni, suenter da quei plaidan nos Sgrs.: Sch'ei seigi manigliau aschia sche dett'ei bein miezs e mittels per allontanar la scola ord in cumin dal qual ins hagi giu speranza che quel vegni sustener e proteger la scola en tuts regards. Denter auter ha in connember dil cuseigl de scola, il qual ha buca pintga influenza duvrau ils sequents plaid encunter mei: Jeu sundel adina staus purtaus, per mantener la scola a Mustér, mo sut talas circumstanzias sundel jeu igl emprim per translocar ella. — Ei dapend'aschia certamein d'in ludl. Oberkeit, sch'el vul prender las necessarias precauziuns, sinaquei che nossa scola buc pli sin ina moda aschi aviarta vigni hostilisada, quei ei calumniada. Quei che va tier a mi sche sto jeu dür, che jeu tuttavia buc hai seschmarvigliu sur dal lungatg manaus dals sura mentionai Sgrs., pertgei, che en nies cumin segi la scola sin ina moda aschi publica vegn attacada, sche tgei duein ins pretender dad auters cumins, ils quals muort lur allontanaziun en mintgia cass per bia buc han quels aventatgs da quella sco nies cumin.

Jeu hai secartiu obligaus da far ad Els ault stimau Sigr. Mistral questas observaziuns, dallas qualas ei pon far diever suenter lur manegiar. En mintgia cass vi jeu eung far atents Els, che sco ei para, en il sequent Nr. della mentionada gasetta, danovamein e pür che mai il medem lungatg vegn vegnir manaus — sche buc entras lur intervenziun quei vegn suttaschau. Recumandont ad Els aultamein la scola restel cun tutta stima

Lur survient Al. Latour

Cuera ils 8 de Maitg 1839. „Produciu avon in Lud. Oberkeit a Mustér 1839, ils 24 de matg. (Vide document Nr. 886 Archiv de Cumin).

Sefundond sil principi della libera pressa (in grond success della revoluziun franzosa), han las smanatschas davart las autoritads buca stermentau ton fetg il campion de Surrein. El ha luvrau vinavon per la scola ed era buca cedi de scriver el medem senn vinavon sia gasetta. Mo tier in cert compromiss vegn ei tuttina la fin digl onn 1839 denter sur Camenisch ed Al. Latour. (Pli bia davart quella caussa mira cheu sut „il schurnalist e politicher“.)

Dal reminent era el buc in spiritual che veva tema avon in pievel bein sclariu en tuttas caussas nizeivlas della veta, mo leva el entras ina solida scola pils scolasts ed entras ina buna scola rurala, contonscher quella nova cultura ed el medem temps tener naven tuttas ideas ed influenzas liberalas. Ch'in tal operar en quels bials onns d'ina viva veta politica ha destadau enten el stupentas qualitads de schurnalist e politicher ei buca de sesmervigliar tier in um sco sur Camenisch, che ha giu da neuenneu en égl il beinstar general dil pievel en sia entira totalitad.

4. Il schurnalist e politicher.

Sco quei ch'il tschess barbet en siu ault sgol sur cuolms e vals tschaffa si tut en siu égl, mo denter tut ina caussa ni l'otra pli intensiv, aschia ha

era igl observatur de Surrein-Sumvitg priu spezialmein en égl il pli impurtont e sut circumstanzias il pli pernicios instrument dil temps, numnadamein la pressa, ch'ei era oz pir che zacu il principal factor per schendrar la oppiniun puplica.

Per in um de schi vastas encunaschientschas e senn pil temps modern sco sur Camenisch, eis ei segir stau in grond di, cura ch'el ha udiu dalla naschientscha della schurnalistica romontscha. Cun grond entusiasmus ha el beneventau quei niev apiestel en mondura moderna, ch'era destinaus de sclarir il pauper pievel ed introducir in meglier temps. Perquei ha el, sco buc in auter spiritual della Cadi, promoviu e schizun colaborau el niev ed emprem organ romontsch, egl encunaschent „Grischun Romontsch“ de 1836, igl organ dils capavels politichers de Latour a Breil.

Ils artechels, ch'el lai comparer en quella gasetta biebein in onn, pertuccan principalmein damondas de scola, damondas d'economia puplica e surtut intressants votums arisguard uorden ed economia d'uaul. (Da quellas vards vegnin nus aunc a plidar giusut!)

Mo vesend sur Camenisch cul temps, ch'il niev apiestel della glisch dirigeva ses pass naven dil progress, ch'era buns per tuts, e che quel perdegava pli e pli las ideas e doctrinas liberalas, sche ha el aunc en ina intressanta controversa cun in perschuidiu politicher liberal mess leu las parts umbrivaunas dil triumfont liberalismus. Quels intressants artechels per la historia dellas partidas politicas, anflein nus el „Grischun Romontsch“ de 1837: „Correspondenza d'in X. A. cun in Y. L.“ Mo ina pintga emprova ord quella contraversa: „Cunbein che vus liberals esses ils biars glied perderta e spirtusa ed haveis empriu bia e saveis bia, sch'essas vus tuttina mai studiai avunda per veramein cun sabientscha e malezia reger in pievel e far quel ventireivels. Seigies perschuidi, che vus vegnis mai a guder la fidonza dil pievel era mai gudignar l'influenza tier quel, aschi ditg sco vus prendeis la bucca schi plena e vuleis innovar il mund en in di; quel ei buca scaffius en in di e selai era buca midar en in di, ed alla fin pertgei aschi bia midadas? — Mo quei ch'ei stabil, seconsolidescha, tut quei ch'ei sutapost a bia midadas ei insubistent. Il pievel ei de comparegliar cun ina maschina, la quala ins diregia suenter siu plascher e profit e sch'ella va buca sin quater rodas, sche fan ins ir ella sin treis, mo ch'ella mondi enzaco vinavon. Sche quella maschina va mo sin treis rodas, sch'eis ei ton meins prighel per ils directurs, ch'els vegnien suten, ect.“

Clom e risposta suondan ussa savens, nua ch'il pro e contra liberalismus vegn discussionaus publicamein ed era sin via privata, sco ei para. Ils 30 de matg scriva pia Y. L. a X. A.: „Tia risposta sin mia davosa brev hai jeu retschiert e capiu pertgei ti has preferiu de buca schar stampar quella... Ti suspiras danovamein sur igl exaltau spért liberal, che pli e pli prendi surmaun denter nies pievel, che tochen ded uss nunencunaschents cun las ideas stravagantas dil temps niev e cuntents e consolaus cun quei che ses

sgrs., e spirituals cusseglavan, entscheivi ussa a semischedar en fatgs, che mondien tier ad el nuot. Ti sescandilizeschas numnadamein sur ina petiziun, la quala a ti seigi vegnida ad égl e seigi in'enzenna dil temps, ch'era nies pievel pli a pli seaproximeschi alla perniziun dil tgierp e dell'olma. „Il pievel ha negins dretgs leutier“, dias ti. Mo jeu pretendel nies pievel ha cheutier buca mo il dretg, tenor la costituziun, ch'el sez ha tschentau en, sundern el ha era tenor la medema costituziun l'obligaziun cheutier; gie, el ha schon sco carstgaun, ch'el ei e tenor las leschas della natira senza in dretg cheutier e sch'el cheutras manifestescha in spért, sco ti dias, pernicious, sch'ei quel segir pernicious mo per tals e quals, mo mai per el sez...“

Enteifer gl'onnn 37 va quella discussiun entochen tier il punct, nua ch'ei sedi pil spiritual catolic: entochen cheu e buca pli lunsch!

Essend la situaziun ussa clara ed il „Grischun Romontsch“ sedocumentaus e sedeclaraus per in perschuadiu apiestel dil liberalismus, ha sur Camenisch tratg sias consequenzas e clamau en veta la partida conservativa. Gie, da pugn da veta organisatorica, savein nus ira aschi lunsch e preten-der, ch'il plevon de Surrein-Sumvitg seigi staus il fundatur della presenta partida conservativa.

Ils 19 de settember 1837 eis ei vegniu tenu capetel en in „liug della part sura“ (a Surrein?) e leu eis ei vegniu politicau bravamein, cunzun sur della impurtonta questiun: „Sch'ei fussi bein fatg da duvrrar remiedis encun-ter perniziusas gasettas, nominativamein il Grischun Romontsch Nr. 25, e tgei remiedis pudessien esser ils pli adequats. („An consulte ageretur, si remedia contra perniciosas novellas... adhiberentur et quænam potiora?) Il resultat de quella viva radunonza clericala ei stau la resoluta decisiun de fundar ina gasetta conservativa. Pia cheu en questa radunonza eis ei vegniu mess il crap de fundament per ina partida politica conservativa, essend che la gasetta „Amitg della Religiun e della Patria“, che compara igl εμπrem de schaner 1838 ei il niev ed εμπrem organ de partida e che naven da quest mument sedividan ils spérts successivamein u tier la partida progressiva-liberala ni tier la nova conservativa-progressiva!

Enten questa interpresa semuoss'ei che sur Camenisch haveva, sper tut las autras qualitäts in oreifer talen d'organisasiun. Per che sia gasetta vegni scretta en uorden e stetti en tuts risguards sigl ault, ha el partiu la lavur redazionala, sco quei ch'ils capo-redactors de grondas gasettas fan ozildi. La partiziun „Religiun“ ha el surdau a siu bien amitg de Tujetsch a sur Riedi, che vegneva numnaus da ses confrars la „tiba della teologia“, e la partiziun „Patria“ a sur Casanova S. B. plevon a Pleif, pli tard cancellari episcopal, che ha scret cun quella caschun ina historia grischuna exemplarica. Sur Camenisch sco capo-redatur veva la politica ed il corrent enta maun. En quei temps de grondas burasclas e midadas ella politica de nossa patria grischuna e svizzera meina el questa part cun ina capientscha ed habilitad veramein schurnalistica.

Neglas jastras

Sco menader catolic ha el da quei temps battiu cun tutta forza e passiu pils principis catolics, mo senza esser dasperas in reaccionari. Anzi, ei dat paucs menaders grischuns, che han luvrau e battiu aschi ferm e cun tal success pils postulats progressivs de gliez temps: per scolas, per vias, pil manteniment e la cultivaziun dils uauls e per l'industria de casa. En quei risguard marschava el frestgamein culs liberals e lur principis progressivs-economics. (Tgi che vul s'orientar pli detagliu sur digl operar de sur Camenisch sco redactur digl „Amitg della Religiun e della Patria“ sevolvi tier nosa lavur egl „Ischi“ 1928.)

Tgi che ha studiau empau las relaziuns politics de quei temps, nua ch'ils postulats e principis liberals gudignavan entiras valladas, capescha bein, ch'ei ha dau suenter dus onns ina gronda uiarra denter liberals e conservativs ella Part sura. Gie, il „Romontsch“ d'anno 1848 plaida schizun „d'in grond schisma ella nazium romontscha“. E tgi sa, sch'il Grischun catolic e reformau fuss buc'era vegnius tratgs viden els embrugls della uiarra dil Sonderbund 8 onns pli tard, sch'ils dus organs politics della Part sura havessan continuau cun lur passionada politica dils anno 38 e 39?

En quei critic temps per nosa patria ei il capavel e renconoschiu politicher de Breil, Sgr. Alois de Latour, redactur dil „Grischun Romontsch“, sepassaus si cun tutt'autoridad e malezia diplomatica e commuentau sur Camenisch (che leva era buca in schisma denter il pievel romontsch) tier in compromiss. Ins ha schau ir en ils dus organs inimitgs e fundau ordlunder la „Nova gasetta romonscha“ (naven dils 6 de schaner 1840— ils 28 de fenadur 1841) e silsuenter igl „Amitg dil Pievel“ (I) (naven dils 12 de fenadur 1841— ils 13 de december 1841), duas gasettas moderau liberalas, ch'ei vegnidas stampadas a Surrein-Sumvitg.

Quella „entente“ ei zuar buca stada „cordiala“ mo tuttina buna, essend che las memia grondas caliras politics ein aschia tschessadas per in bionton e fatg fin ad extravagantas da mintga vard. Igl ei clar, che sur Camenisch, schebi buca redactur dellas duas davosas gasettas, ha tuttina giu sia influenza en quei senn, ch'el ha moderau e mitigau bein enqual artechel, avon che surdar quel a sia stampa. — El era gie adina a Surrein sin pichet! —

Mo quella rolla flegmatica ha buca plaschiu ditg al colericher Camenisch, essend che quei compromiss en favur della pasch ha strusch tonschiu 2 onns. Aschia ha la passivada de sur Camenisch enviars in organ miezmiur e miezutschi fatg fin alla puplicista romontscha per treis onns. „Pli bugen freid dil tut che mo tievi“, ei stau siu principi duront quei temps. —

Strusch ei il „Confederau Grischun“ staus sil mund e mussau colur, che sur Camenisch ha gidau a pancrar dalla giatscha giu quei feagl radical, che simpatisava stagn ferm cullas ovras dils radicals, che fagevan da lezzas uras catscha sils gesuits.

Al vegl ed incarnau schurnalist ha ei turnau a far sguezia osum la detta ed el ha danovamein porschiu sias forzas ed ils products de sia buna plema

al „Romontsch“, gasetta moderau-conservativa, che vegneva redigida dal giuven professor Placi Condrau e per temps da Gion Antoni Huonder. En quei temps critic, nua che stgiras neblas predevan il flad alla populaziun catolica svizzer, ha sur Camenisch alzau sia vusch e battiu sco fideivel schuldau: „Toleranza, toleranza, vegn ei da nies temps clamau da tuts loghens, e negin ei il pli intolerant che grad quels vantai predicaturs della toleranza. Perdetga de quei dat a nus il scriver, declamar e profetisar encunter la religiun catolica el temps vargau e present. Tenor profezias de fantasts, dueva il papat esser schon daditg derschius per tiara. Als catolics eis'ei vegniu avon temps e vegn aunc uss mess a dies doctrinas las qualas la s. baselgia ha adin'abominau ed abominesch'aunc ussa. Bugen selubesch'ins, de titular ils catolics culs predicats: ignorants, stupids e stgirs; e lur cardientscha per superstiziusa, nuscheivla alla libertad della conscienza ed als pretendi dretgs dell'aultamein applaudida sauna raschun. Ei vegn pia bein er'esser lubiu a nus, de dar al respectau public, ina declaraziun ne idea della doctrina catolica.“ Sin quei suonda ina rietscha artechels de profunda savida sur las errurs dil temps modern a rapport la cardientscha e politica. Da fundamentala muntonza ein era las damondas, ch'el discussionescha el „Romontsch“, naven da 1845 entochen il settember 1847: Il spért religius dellas scolas ruralas, pauperesser, ina nova industria, stradalesser, la situaziun dils catolics en Svizzer ect. .

En sia qualidad sco politicher eis ei capeivel, ch'el ei era vegnius tratgs viden ella difficila questiu, schebein la scola cantonala catolica dueigi vegnir translocada giu Cuera a s. Gliedi, ni schada a Mustér. Ord ses clars e detscharts votums pertenen quella damonda sentin nus sia tema, che sche la scola catolica cantonala vegni translocada a Cuera, sche vegni quella cartei-vlamein a vegnir unida in di culla scola cantonala protestanta, il qual ei era daventau treis onns suenter sia mort. (L'intressanta historia della scola cantonala catolica, sia translocaziun a Cuera e la reuniun d'omisduas 1850 meritass in agen studi!) Per la partida conservativa ei sur Camenisch staus d'ina impurtonza capitala. El ei staus quel, che ha rut per gronda part l'imensa forza della invasiun d'ideas liberalas, mo el medem temps era capiu de manar las ideas progressivas dil temps liberal sil mulin conservativ. La regiuvinaziun della pressa catolica-conservativa dapi 1846 ei la fin finala siu meret, essend ch'el ei staus igl empren, che ha scolau il pievel ellas impurtontas damondas principalas sur il liberalismus e conservatismus, aschia ch'ei glei stau in bionton pli lev de baghiar sin siu bien e solid fundament pils menaders conservativs d'anno 1848 e vinavon.

Mo avon che nus finien quest capitel davart sur Camenisch sco schurnalist, stuein nus aunc menzionar sia stupenta metoda arisguard igl apostolat della pressa. En quei grau ei sia lavur stada in exempel d'organisaziun. Ils spirituals romontschs encunaschev'el in e scadin ed el ha fatg or de quels, promoturs de sia gasetta; quei muossa igl intressant register dils abbonents,

nua che nus constatein, ch'il plevon de mintga vischnaunca abonescha 2—3 ed aunc 4 exemplars e lai circular quels en vischnaunca. Denter ils abonnents sesanflan finadin mistral e la pli gronda part dils geraus dil cantun grischun romontsch. Igl „Amitg della Religiun e della Patria“ ei schizun de ver en silmeins in exemplar en pressapauc tut las vischnauncas dell'Engiadina. Che sia influenza era pli gronda che quei che nus sminein, savein nus schon prender ord quei factum!

Gie, l'influenza politica de sur Camenisch era d'in temps aschi gronda, ch'ei vegneva regularmein avon mintga cumin della Cadi mess mistral in per dis, ni schizun pér la sera avon, a Surrein-Sumvitg, aschia ch'ei dat aunc oz umens vegls, che raquentan: sur Camenisch manavi il cumin senza comparer a Mustèr. — Buca per nuot cudizzava perquei la „Gasetta grischuna“ savens gadas ils della Cadi cun da tuttas sorts titulaturas clericalas! —

Insumma, sco schurnalist e politicier ha sur Camenisch giu da siu temps ina gronda impurtonza per la Part sura ed aunc decennis suenter sia mort ei sia influenza semantenida ed ha purtau fretg.

5. Il mediatur e derschader de pasch

Vegn nies pievel montagnard era numnaus e schizun caracterisau per in pievel ruasseivel e pacific, sch'ei quei tuttavia buc il cass. Nua che carstgauns vivan ensemen dat ei per ordinari dispettas e carplinas ed il pli savens vegn ei suariau per pauc ni nuot, gie, savens per meins che nuot. Quella vertid ha adina existiu era denter nies pievel e quei da tut temps e denter tuttas clamadas. Ual leu nua che facultad e beinstonza ein caussas raras vegn ei sedespitau il pli bia.

Per plauncas e launcas, per tiarms e grundas, per vias e sendas ha ei adina dau carplinas. Aschia capitava ei savens, che sur Camenisch veseva co la gliעד fageva dispetta e seplagava en deivets en consequenza de prozess ed advocats e che la fin de talas sbarradas era mo odi e disamizezia denter vischins. Cheu ha el cun agid de siu fin e niebel sentiment social, encuretq de dismetter sin via amicabla e raschuneivla tuttas dispettas e carplinas en ed ord vischnaunca, cun seporscher voluntariamein sco mediatur e derschader de pasch e quei senza vegnir bonificaus persuenter.

Sia tactica tier quei grev mistregn era fetg buna e diplomatica. Udeva el d'ina dispeta, che pudeva manar tier prozess, sche envidava el en in di ina partida tier el a Surrein tier ina buna marena. Cun quella caschun vegnev'ei plidau ruasseivlamein e cun tutta prudientscha sur dil crap de scarpetsch. Cun siu clar giudezi delucidava allura sur Camenisch la caussa e deva amicablamein plaid e cussegl. En tals cass scheva el ora tut ils cups e duvrava tut sia forza ed eloquenza de perschuader. Il madem schabigiava allura in per dis suenter cun la cuntrapart. Eran las duas partidas aschilunsch orientadas, sche dev'ei aunc ina marena comunabla — e la dispetta era cassada ed en pasch e concordia turnavan las partidas a casa.

Enstagl de stuer dar in per tschien flurins als advocats, curdava ina buna manna els mauns dil sur mediatu, che scheva lu ruclar vinavon quella u el fondo de scola, ni el fondo della stampa, aschia ch'ìls daners ch'el ritschaveva per in bien survetsch al vischin, turnavan a fructificar ina buna instituziun pil beinstar general. En quei senn ha el savens e savens gadas operau sco in veritabel bab dil pievel, aschia che Surrein cun sia casa-pervenda vegneva buca per nuot numnau „l'insla della pasch“.

Ch'el teneva veramein ault la pasch denter fargliuns e vischins vesein nus era ord siu testament: „Schei surtut a mintgin il siu, plidai adina la verdat, veies denter vus paisch e carezia e segidei in l'auter, seschei mai en dispetas e mai mai avon dretg, plitost schei prender era quei, che vus carteis en conscienza che audi a vus, Dieus veng elg liung ni elg cuort schon a discuvierer l'innocentia. — Oravon dertgei mai per l'honor, pertgei veis vus quella enten vos buns deportamens, sche sa naging prender quella davus, essent, ch'ina honor en scret ha nagina valeta; haveis vus quella pers, sche co leis vus quella survegnir?“

6. Il politicher social ed econom

Il maletg de sur Camenisch fuss buca complets sche nus tralascassan de tractar el sco politicher dell'ovra. Sco tal ha el ils pli gronds merets, e vess giu, sch'el vess viviu mo aunc 10 onns, segiramein in grondius success. Sisu havein nus empriu d'enconuscher el sco capavel politicher della plema, detschart e prigus inimitg dil liberalismus, che ha giugau ina fetg impurtonta rolla ella veta puplica della Part sura. Mo essend ch'el era oravotut in um dell'ovra sociala, lein nus aunc contemplar sia gronda lavur e sias bein ponderadas iniziativas da quellas vards.

Els anno 40 entochen neuadennasi els anno 60 existeva aunc il sistem de schar ira ils paupers per l'escha a rugond, sinaquei che la vischnaunca vegni buc en donn cun sustener quels sin in'otra moda e maniera. Aschia schabiav'ei buca de rar, ch'ins saveva observar entirs trieps de 20 entochen 30 dels, che mavan cul sac e canaster dad in esch a lauter. Per far in'idea tgei mulesta che quei stuev'esser per ina vischnaunca, numnein nus mo in cass, nua ch'ina dellas pli grondas vischnauncas della Cadi veva aunc avon ca 80 onns 50 paupers, che mavan per l'escha a fadiond il paun de mintga di.

Ad in um cun bien cor e sentiment social sco sur G. M. Camenisch veva, stueva ina tala miseria far mal, cunzun sche nus considerein il factum, ch'ina gronda part denter quels paupers, fuva glied giuvna che vegneva ella miseria mo perquei ch'ei deva negina lavur e fadigia. — Mo ei para che la miseria morala de quels paupers era aunc pli gronda, che la corporala e che gest en quels graus vegneva ei gidau il pli pauc. Cheu eis ei stau sur Camenisch, che ha priu enta maun la caussa pauperila cun energia e mussau novas vias co gidar quella paupra glied corporal- e moralmein. Sur la pupira

de siu temps e davart ils miezs de combatter la paupradad lein nus schar plidar il grond benefactor sez:

„Ultra de tut la miseria corporala dil stan pauperil, vegn ei fatg pauc ni nuot per l'educaziun de quel; quel vegn buca gidaus, per puder frequentar la scola e buc obligaus de frequentar quella; na, ei vegn surschau als geniturs pauperils, de termetter lur affons en quella ni buc, als quals l'educaziun ei mo ina caussa secundara, pertgei els sez han negina e perquei san els quella buca preziar. Aschia creschan ils affons de paupers geniturs si senza haver gudiu la minima educaziun — fetg savens san quels gnanc leger squitschau, — senza haver empriu in mistregn (els possedan buc ils miezs leutier) per cheutras gudognar susteniment, gie perfin senza saver luvrar sil funs, essend ch'els si e si ein vegni negligi. Ed en lur vegliadetgna, a tgi crodan ei a dies, tgi sto trer vi els? Las vischnaucas! Da cheu dariv'ei, che las vischnaucas, cunzun enqualina, vegnan greviadas, cun sustener ils paupers. Aunc ussa (1846) vegn ei ad els lubiu d'ira per l'escha entuorn a rugar, dal qual buca mo gliעד giuvna, mendus ed affons, sunder perfin gliעד gronda, ferma e savens els megliers onns, schibein umens sco femnas prendan part. Vegn ei ad els buca dau cun mauns pleins, sche san els buca mo negin grau, sundern marmugnan e savens aunc calumnian: Quei proceder ei en las biaras vischnaucas vegnius dismiss aunc avon paucs onns (in'enzenna de progress), ed enstagl de quei ein ils habitonts d'enqual vischnaunca, buca mo ils beinstonts, mo era ils meinsbeinstonts, che pon sustener lur famiglia mo cun gronda breigia, vegni obligai, ni han seobligau de dar in ton per quartal per sustener ils paupers, q. v. d. certas familias han stuiu prender tier ellas in pauper etc. Schegie che las vischnaucas fagevan e fan aunc ussa tut lur pusseivel — nus ludein ellas en quei risguard — de prevegnir als basegns corporals dils paupers, sch'eis ei aunc mai avunda; ils paupers vulan cun mauns pleins, els vulan esser cumadeivels.

Sche nus pia ludein d'ina vard il spért liberal dellas vischnaucas, sche savein nus buca ludar ellas da l'autra, e quei per motiv, ch'il stand pauperil vegn gidaus mo corporal- e momentalmeyn; cun quei uorden havein nus suenter 100 onns il medem stan pauperil, probablamein aunc pli numerus, che da present, las medemas grevezias e mulestas sco da present. Nies present uorden ariguard il stan pauperil duei e sto vegnir midaus.“

Schon ord quels plaids de sur Camenisch udin nus la ferma resoluziun tier in'ovra sociala ed economica. Igl um social lai buca mo tiels plaids, na, cun bien sentiment per quella impurtonta caussa e cun tschaffan e premura ha el suenter haver reflectau tut bein ed endretg, priu l'iniziativa gl'emprem en sia vischnaunca e dau aschia in bien exempel allas autras.

Buca ditg suenter la descripziun della situaziun pauperila, raquentan las gasettas: „Avon pign temps ha la commissiun dils paupers della vischnaunca de Sumvitg, havend rencunaschiu la tresta e disavantagiusa situaziun dils paupers sez, sco era sia atgna visavi als paupers, priu sin ina proposiziun

atga d'in resp. plevon d'ina farria, che economicamein auda tier alla farria de Sumvitg (Sur Camenisch a Surrein!), la conclusiun: de procurar, ch'ils buozs giuvens de famiglias paupras sappien emprender in mistregn tiella societad de mistregn a Cuera, e quei senza ch'ei cuosti enzatgei ad els; cuosts e spesas, che pudessan ira, surpren la vischnaunca; cullas obligaziuns: 1) Ch'els stoppien far atras il cuors de professiun tenor statuts della surallegada societad; 2) Ch'els finiu lur cuors stoppien ir egl jester 3 onns, per seperfectzionar en lur mistregn e 3) ch'els returnai a casa, stoppien mussar ad in auter pauper il mistregn per nuot.“

Sin quella moda e maniera ch'ei silsuenter era vegnida suandada en autras vischnauncas, ha Sur Camenisch gidau bia paupers giuvens tier mistregn e ventira e liberau la vischnaunca da bia miserias e mulestas. Plirs de quels giuvens han aschia survegniu tschaffan e premura tier la lavur ed il bien spért de vegnir vinavon; denter quels ein biars stai egl jester peradina e leu vegni tier bialas facultads e beinstonza. Ils auters che turnavan, eran perfetgs en lur mistregn, savevan gudignar lur paun e fuvan el medem temps in grond agid ed avantatg alla vischnaunca. Tgei ventireivel sentiment fuss ei stau per sur Camenisch de ver conts ch'el ha fatg ventireivels, sche la freida mort havess buca clamau el gia in onn suenter siu niev introduciu sistem de de-pauperisar las vischnauncas!

Mo il pli fin pertratg social-econom de Sur Camenisch ei stau de metter neu ina industria de casa per las femnas, sinaquei che quellas hagian ina biala, schubra ed emperneivla occupaziun duront ils liungs dis d'unviern. Era quella buna instituziun leva el combinar ed entscheiver entras il stan pauperil. Per quei motiv eis el sez 1846 ius ad Appenzell ed encuretge leu duas capavlas instructras de cuser e surcuser e priu quellas cun el a Sumvitg. Arrivadas a Surrein ha el obligau las instructoras, cun el pagar intont ed intont la vischnaunca, de mussar il mistregn ed ils novs misteris della nova industria a buobas e giuvnas de paupras famiglias. Las participontas de quei oreifer cuors han allura er'ellas stuiu s'eobligar de mussar ad ina giuvna ord mintga casa della vischnaunca il niev mistregn.

Paucs meins e schon stat la nova industria en sia fluriziun. Cun plascher vegnan ils bials products de quella schubra e dischenta lavur manila: scusals surcusi, schlappas, e sur tut ils bellezza fazolets sur dies giu, admirai e cumprai, che la mort de sur Camenisch fa tut anetg ina fin a quella stupenta industria, ch'era schon sin buna via de vegnir manada en generalmein ellas vischnauncas montagnardas dil Grischun romontsch. Quei era stau il plan de sur Camenisch ed el veva gia fatg pass per entscheiver ad exportar ils bials products dellas giuvnas de Surrein e contuorn. Ultra dils gronds avantatgs economics, che la industria de surcuser havess pudiu purtar alla populaziun, patertgava sur Camenisch era vid la lavur etica de questa occupaziun, perquei che tier quella lavur manila savevan las femnas exercitar e dressar lur spért ded esser attents en tut il far, tochen odem la detta; dressar il spért de controllar e

meditar mintga pétg e de far nuot senza calcular e patertgar. Senza dubi ina grondiusa valeta etica!

Mo cun la mort digl iniziand (ils 10 de settember 1847!), ha era la nova industria pegliau ina tresta fin, essend ch'ei fuss stau d'enflar buc in soli um, ni spiritual ni secular, che havess giu la curascha ed il spért iniziativa de manar vinavon e direger quella biala industria, che havess segiramein era menau nies pievel, sco quel de s. Gagl e contuorn tier in cert beinstar economic general. Secapescha havess ei duvrau leutier in um de gronda energia e perseveronza e d'ina certa lingieradad mercantila, sco quei che sur Camenisch veramein possedevea.

Suenter sia mort ha il renomau pader Florentini danovamein tschaffau si il pertratg de Camenisch cun introducir a Cuera e contuorn ina nova industria de teisser seida e de surcuser, che ha giu onns ed onns bials success e purtau bia fadigia e daners el pievel grischun. Igl onn 1850 han era enzacontas vischnaucas della Cadi: Sumvitg, Mustér e Tujetsch termess enzatgei giuvnas tier pader Theodosi a Cuera per schar instruir quellas sco instructras per la nova industria. El contuorn de Cuera e de pader Theodosi ei la nova industria en pign temps stada en gronda fluriziun. Mo sisum la Surselva ei questa secunda emprova ida danovamein dal Rein giu e quei ualti probabel ord spir cumadeivladad e manco de menaders, che havessen priu enta maun la causa cun premura ed energia. Havess sur Camenisch pudiu viver silmeins mo aunc diesch onns, sche fuss la causa reussida e la situaziun economica de nies pievel montagnard fuss oz probabel bia megliaera che quei ch'ella ei facticamein. Buca che nus lessan trer si enzatgei pli bia a nos perdavons, na, con han els buca luvrau per vias communalas, per vias fier e per la scola?! Mo menaders cul ver senn per caussas socialas ed el medem temps economicas cul scopo dil beinstar general dil pievel ha la Surselva giu el 19avel tschentaner mo in e quei ei stau sur G. M. Camenisch, il modest plevon de Surrein-Sumvitg!

Essend Camenisch in profund encunaschent della tiara grischuna ed havend el grond talent per l'economia nazionala ha el gia bien e baul alzau sia vusch en favur d'ina reha fontauna de finanzas per las vischnaucas dil Grischun, numnadamein per l'amegliaraziun dell'economia d'uaults.

Ad in um cun testa de finanzas sco sur Camenisch veva, encarschev'ei de ver co ils uaults, la rihezia dellas vischnaucas sursilvanas, vegnevan spogliai senza schanetg.

Ei era la disa e solita pratica de quei temps, ch'il pur, sch'el duvrava per ex. lenna de brisch, mava el semplamein sigl uaul, mo bein capiu, giudem e pinava senza negin risguard plontas giuvnas, verdas, enstagl ded ira in toc pli densi e pinar in cavriu. Veva il pur basegns de lenna de baghiar in clavau, sche duvrava el la medema procedura e pinava senza negina misericordia ina roscha dellas pli bialas plontas giuvnas, ulivas ed ual ella megliaera carschientscha. Ins era ultra de quei capavels de pinar radicalmein in tocun

uaul ed emblidar de procurar per ina nova plontaziun. Nua ch'ina tala existe-
va, vevan las massacreas de cauras che gudevan sur tut onn ina libertad
exterordinaria, schon quita che la pignola creschi buca memia alla bahuta.
Capitav'ei ch'ina vischnaunca vendev'in onn lenna, sche vegnev'ei sdernau
senza remischun e lu per munconza de vias d'uaul e vias communalas flessiau
en nos Reins plein crappa e buolas, ch'ina tiarza dil lenam mava empa-
glia e negin veva nuot.

Encunaschent quellas relaziuns sco buc in auter, ha sur Camenisch luvrau
cun tutta forza encunter quels abusus e fatg attents il pievel naven dall'en-
schatta della schurnalistica romontscha aschi ditg sco el ha viviu, sin quei
miserabel uorden dell'economia nazionala e mussau cun gronda intelligenza
e fin senn meglieras vias e miezs per arrivar tier ina prudenta administraziun
dils uauls. Tgei plascher e satisfacziun vegn il promotur dils uauls ad ha-
ver sentiu, cura che perfin la regenza grischuna ha renconoschiu sia lavur
da quellas varts e pagau la stampa d'ina lavur de sur Camenisch, che
tractescha sin moda e maniera clara e pratica l'economia dils uauls: „Entru-
idament tier l'amegliaziun della economia d'uauls Grischuns. Luvrau e
dau or sin insinuaziun della regenza cantonala. Surrhein-Sumvitg 1840.“
(Tgi che s'interesescha pli detagliu sur de ses postulats pertenenent ils uauls
savein nus entruidar de studiar quella biala ed intressanta lavur).

Mo davos tut sias lavurs en favur dils uauls trapein nus puspei in
grondius pertratg social. Sia tendenza fuva, de cul temps introducir ellas mon-
tognas grischunas in'industria de lenna, sinaquei ch'era ils umens hagian
duronc ils liungs unviars paun e fadigia, enstagl de sesurdar al barsar caul-
tschas ed al „dolce far niente!“

El novissim temps eis ei medemamein stau dus sursilvans, che han con-
tinuau cun las ideas de sur Camenisch pertenenent ils uauls. Nus lessan regurdar
cheu vid nies present cuss. gov. e dils cantuns Giusep Huonder, che ha sco
ferster giu gronds merets, essend ch'el ha manau alla fin il combat encunter
las cauras e quei cun bien success. Lauter ei stau cus. naz. Dr. Steinhauser,
p. m., che leva, sco sur Camenisch da sias uras, manar en ina industria de lenna
en Surselva e cheutras gidar il pievel tier in cert beinstar economic. Sia mort
prematura ha, sco ei semuossa, dau in retegn a quella interpresa.

7. Il grond benefactor de students e spirituals ed il bien econom a casia

Ord il sura havein nus empriu d'enconuscher G. M. Camenisch sco me-
nader dil pievel e sco persuna publica. Buca meins biala e honorifica ei sia
veta privata stada.

Silla tabla commemorativa en baselgia a Surrein legin nus ch'el eri „in
ornamen della casa pervenda“ q. v. d., ch'el menavi ina buna e pietusa veta
sco spiritual e persuna privata; in ver exempel per confrars e fargliuns. En
casa regevan oravontut spargniusadad, schubradad e sempladad. En tut sia

Las Ruinas de Medel

modestadad de viver er'el in um beinstont, che capeva d'administrar ses beins terresters. El era buca quel, che luvrava e spargnava per far mantun e per amur dil daner sez. Per el era la beinstonza temporala il meglier miet per far dil bien ad auters. Siu emprem principi econom seclumava: Buca vegnir rehs per esser rehs, sundern per cheutras render auters ventireivels. La tradiziun raquenta a nus, che sia casapervenda eri d'in temps ina specia de banca, nua che candidats della teologia e spirituals ellas stretgas, survegnevan daners à fond perdu q. v. d. per romontsch, els survegnevan daners ad emprest per mai pli stuer turnar. Aschia ha sur Camenisch buca mo gidau siu sur frar d'ina vard Giachen Martin Camenisch († a Sumvitg sco caplon 1899,) ch'era 16 onns pli giuvens che Giusep Maria, tier la clamada sacerdotala, sundern aunc susteniu ina partida auters. Ultra de quei er'el il meglier cussegliader de ses confrars en tuttas caussas spiritualas ed en damondas de administraziun ed economia; el ver senn pia, in „bab dils students e spirituals“.

In bi enunspazeivel mussament dil grond respect ch'ils spirituals romontschs vevan da sur Camenisch, ei stau la radunonza dil capetel grond a Surrein ils 29 de matg 1838. Tier quella occasiun ha il plevon de leu demussau ina hospitaliad entochen de cheu nunencunaschenta. Perfin la stampa ha stuiu prestar sin quei di ina lavur veramein exemplarica, cunzun pertenenent ornamentica. Ei gl'ei quei in aschimumnau „Acrosticon“, ch'ei extra per quei di vegnius componius e cantaus dal chor de Surrein. Quella preziosa raritad de stampa, ch'exista da nies saver mo ella biblioteca romontscha de P. Baseli Berther, suondi cheu sco exempel d'ina scartiretta festiva d'occuriun:

ACROSTICON

en

OCCASIUN DIL CAPETEL GENERAL

a

Surrhein-Sumvitg, ils 29. de Maitg 1838.

Oau sil Capetel arivai,
Vult Reveri Confrars!
Dal liug Surrhein sein salidai
Ils noss Capitulars.

CHOR:

Tuts della Fopa, Lumnezia, Cadi
Confrars! nus essen perpeten uni.

Hai, paisch, savida, religiun
Oz ei, sco semper stau
Der dil capetel intentiun
V funs el cor squitschau.

CHOR:

Denter la Fopa, Cadi e Lumnezia
Nus regi, confrars! fraterna carezia.

Tein pia tuts perinamein
Cnir la nossa possa,
Mussar, che nus „sal tiarra“ sein,
Zebutscha tutt nus spossa.

CHOR:

Ils della Fopa, Lumnezia, Cadi
Seigien enzemen entochen mori.

Hvein nus lu atras luvrau
Nitgei pil bien cumin;
In l'auter dain nus bien comiau,
V casa mont mintgin.

CHOR:

Frars! della Fopa, Cadi e Lumnezia
Unesch'il ligiom d'æterna letezia.

Mo danunder vev'igl anteriur caver de s. Roc ils daners, ni co eis el vegnius tier quels? Siu bab ei staus in puranchel de s. Roc, mo persunter era sia mumma ina tuatschina beinstonta, che veva ultra d'ina biala facultad aunc il dun dellas biaras tuatschinas: de luvrar e spargnar ed aschia vegnir tier enzatgei. Quei bien dun ha sur G. M. Camenisch artau dalla mumma e duvrau quel pli tard en survetsch dil beinstar general. Quei documentescha il meglier siu exemplaric testament, ch'ei in bi mussament de sia buna veta e de sia gronda carezia e gestadad enviars ses fargliuns d'ina vard. Mo in cuort passus ordlunder: „Duess aber in u lauter dils sura fargliuns (Agatha, Bistgaun, Onna Maria, Lucia e Giusep) morir giu u en stand de libertad ni senz'affons, sche degi quella facultad curdar-tier als fargliuns sura nomnai, taluisa, che l'ierta degi per oz e per adina esser vera e reala solet a quels che han descendenza, ils auters aber degien quella survegnir mo vita duronta, cun la condiziun de quella buca poder disfar. — Pertgei mia facultad dariva solet de part de mia mumma, ni che jeu cun spargnar vai fatg.“

Aunc in'autra fontauna de finanzas ha purtau ad el gronda benedicziun per sias ovras de beneficenza. Essend el encunaschents per bien econom ed administratur, ha, en quei temps dils „vitalezis“, in pulit diember mats e mattauns veglias de negin, per esser segirs pil spiritual e temporal beinstar, fatg vitalezi cun sur Camenisch. Cun tals concordats ha el adina giu cletg, mo mai duvrau il profit per far mantun per el, schebi ch'el vess giu il dretg leutier. Na, quels daners gestamein acquistai vegnevan duvrai per far luvrar la stampa, per pagar las instructeras de surcuser e per fondos de scolas ruralas, aschia ch'il gudogn de sias lavurs fructificavan sias interpresas socialas e vegnevan aschia puspei tier al generaleesser.

Ils ses, als quals el ei adina staus en tuts graus in bien bab e cusseglader, ein seretratgs gl'emprem a Sedrun e sunter a Surrein cun el e fundau leu in tenercasa, nua che la famiglia exista aunc oz. —

Ils 10 de settember 1847 ei sur Camenisch morts dalla daguota en ina vegliadetgna de mo 55 onns. La freida mort ha criuamein sdrapau quei meriteivel campion orda miez de sias grondas ovras pil pievel romontsch. Dapi ch'el ha contonschiu sia clamada (1815), ei sia entira veta stada in continuau s'unfrir e luvrar pil beinstar spirtal e temporal de siu pauper pievel. Stend da principi sin ferm pei catolic, ha el cun grond anim acceptau las bunas ideas progressivas economicas dil temps dals gronds success liberals e sedau tutta breigia cun schar al pievel tut il bien ch'el veva, d'introducir novs indrezs e fontaunas de gudogn, sinaquei ch'il pievel vegni tier ina certa beinstonza temporala, beinsavend, ch'in pievel che stetti finanzialmein sin buna comba, semantegni era moralmein meglier, ch'in pauper pievel ella pupira tochen las ureglias.

Nus finin il maletg de sur Camenisch culla remarca, ch'el seigi staus in bien um de Diu e dil mund, — Maria e Marta en ina persuna — e ch'el hagi cumpleinamein meritau la sempla tabla commemorativa da maun

seniester el chor della baselgia de Surrein-Sumvitg :

SISTE VIATORI
HIC JACET ILLUSTRIOUS
JOSEPH MARIA CAMENISCH.

LOCI PAROCHUS.
NATUS DIE 19 JULII 1792. OBITQUE SUPREMUM DIE
10 SETTEMBRIS 1847.

QUI
MENDICI POPULIQUE SALUS, ASTRUMQUE
SUORUM, ET FRATRUM PERMANS HOSPITIIQUE
DECUS FUIT.

HINC ANIMI MEMORIS SIGNUM PROSAPIA PONIT. VIVE DEO,
FRATER, VIVE, REVIVE POLO! ET GAUDE VIATOR.

Il pegn sdernau

Da A. Candinas, cap-staziun Rueun.

Pertgei uaul eis oz schi trests,
E fas tremblar tons mellis bests?
Leu per tiar'en siu vestgiu
Stat en barr'in vegl cavriu.

Da ses compogns ha'l priu comiau,
In fleivel vent ha el terrau
Biars dis ed onns ei'l staus en flur
Mo uss ha el midau color.

Entuorn siu best ein serimnai
Tuts tiers selvadis allarmai,
A sia fossa fan honor
E fetg profunda la dolor.

Perfin il polisch sto plirar
Entscheiva uss'a raquintar
Sco pign utschi, gie mintga di
Er' mi' avdonza, siu tshupi.

E tuts utschals persecitai
Da sia bratscha schurmigiai
Da bia malauras pon resdar,
Ad el engraziament prestar.

Stas buca mal pil bien amitg
Ti sprer alpin sisum il spitg?
Has leu la preda laghigiau
Sin sia roma balontschau.

Al pétgalenn vegn endamen
Has fors'comess in mazamen?
Per leu vivonda racoltar
Has il siu cor pudiu furar.

Schizun la uolp vul simular
Al vegl cavriu uss perdunar,
En sia roma engulau
E la gaglia ha splimau.

Cheu vul il spèrt stgirat tshintschar,
Uss siu igniv sto translocar.
Sil vegl cavriu dal pei al tgau
Enconoscheva mintga vau.

Camutschs e tsharvs, ha nies cavriu
Cun dasch'e barba pegn nutriu
Bia unviarns, ch'ei eran fleivels;
Al til de barra ein fideivels.